

بازتاب زیبایی‌شناختی و جامعه‌شناختی آیات و احادیث در شعر بهار

دکتر مرتضی محسنی^۱

چکیده

فرهنگ جامعه ایرانی به‌عنوان فرهنگی شرقی در درازنای تاریخ حیات اجتماعی‌اش، فرهنگی دینی بوده است. ایرانیان نیز در دوره‌های مختلف به‌ویژه پس از اسلام با تمسک به متون دینی به برساختن باورهای خود روی آوردند.

ملک‌الشعراى بهار به‌علت شناخت عمیقش نسبت به فرهنگهای ایران پیش از اسلام و پس از آن، آشنایی با تحولات جدید جهانی و مخاطب‌شناسی، توانست حلقه اتصال فرهنگ جامعه سنتی و جدید ایران باشد. وی با تأثیرپذیری از فرهنگ قرآنی و نبوی و با حضور همه‌جانبه در فعالیتهای اجتماعی عهد مشروطه و پس از آن، با آیات و احادیث به طرح بخشی از افکار امروزی دیوانش پرداخته است.

این مقاله در آغاز می‌کوشد نیاز جوامع را به دین بازگو و تصریح کند که فرهنگ جامعه ایرانی به‌خصوص پس از اسلام فرهنگی دینی بوده است. آن‌گاه نشان دهد که بهار به‌عللی چون علت شخصیتی و اجتماعی، متأثر از فرهنگ دینی اسلام در پنج دهه حیات شاعری خود، به چه میزان به آیات و احادیث در طرح افکار امروزی گرایش دارد. هم‌چنین نویسنده برای تبیین جنبه‌های زیبایی‌شناختی اشعاری که بهار در سرودن آن از آیات و احادیث تأثیر پذیرفته، به تقسیم‌بندی و تحلیل‌هایی در حوزه‌های قالب، موضوع، چگونگی طرح آیات و احادیث دست زده است.

واژگان کلیدی: دین، فرهنگ دینی، آیه، حدیث، ملک‌الشعراى بهار، شعر مشروطه.

۱- استادیار گروه آموزشی زبان و ادبیات فارسی دانشگاه مازندران

۱- درآمد

زندگی دیرینه بشر، با آموزه‌های دینی و یاد خدایی برتر همراه و هم‌اوز شده است.^۱ ژان ژاک روسو (۱۷۱۲-۱۷۷۱م.) بر این باور است که هیچ جامعه‌ای تاکنون ایجاد نشده یا پابرجا نمانده است که مذهب اساس آن نباشد (روسو، ۱۳۷۹ش: ص ۴۹). دانشوران اجتماعی بر این باور هستند که انسان اولیه برای مقابله با حوادث طبیعی و رسیدن به آرامش در برابر بلاها و مصایب و امیدوار شدن به آینده، خود را به قدرتهای فراتر از تواناییهای انسانی متصل می‌کرد. او برای اعتصام به قدرتی مافوق بشری، به باورها و اعتقادهای فرامادی، آسمانی، آن جهانی و روحانی روی آورد تا با این اتصال، خویشتن را از خطر سقوط نیستی و پوچی برهاند. از این رو، دین به‌عنوان یک پدیده و نهاد اجتماعی (اگ برن و نیم کف، ۱۳۴۹ش: ص ۳۴۷) تبلور این نیاز و خواسته انسان است. آنچه از بررسی همه ادیان برمی‌آید، این است که دین یکی از سازمانهای کهن اجتماعی است و مفاهیم و مقولات و مراسم هر دین، به مقتضیات جامعه‌ای که زادگاه آن است، پیوندی مستقیم دارد (سیف الهی، ۱۳۶۸ش: ص ۲۵۰-۲۴۹).

نیاز به دین در جامعه ایران چه پیش از اسلام و چه پس از آن، چون دیگر جوامع بشری، از نیازهای کهن شمرده می‌شود.

با عنایت به این که ادیان، کارکردی معرفتی و نجات‌بخش دارند با عنصر «زمان» و «زندگی» پیوند خورده‌اند. دستاوردهای مادی و معنوی انسان در گذر زمان تشکیل‌دهنده فرهنگ او می‌باشد. فرهنگ از عناصری گونه‌گون چون دین و ارزشها و باورهای دینی تشکیل یافته است. خرده‌فرهنگ دینی در پیوندی ارگانیک و دیالکتیک با سایر خرده‌فرهنگها، ساختار فرهنگ کلی جامعه را می‌سازد. تلقی خاص افراد هر جامعه در هر زمان و دوره‌ای، نسبت به عناصر تشکیل‌دهنده دین، فرهنگ دینی آن عصر شمرده می‌شود.

فرهنگ دینی در ایران پس از اسلام، بخش مهمی از درون‌مایه‌ها و عواطف شعر فارسی را به خود اختصاص داده، چنان که عصاره اندیشه‌های آثار ادبیات کلاسیک، دینی بودن آن است. اگر قرآن و حدیث را دو چشمه جوشان و دو رکن استوار اسلام و فرهنگ اسلامی- ایرانی در نظر آوریم، اعتقاد و گرایش به قرآن و حدیث و انعکاس آن به انحاء گوناگون در هنر کلامی، می‌تواند معیاری برای فرهنگ و اعتقادات دینی شاعران و نویسندگان باشد. شاعران و نویسندگان فارسی‌زبان در خلق آثارشان، نه تنها از افکار دینی استفاده می‌کردند، بلکه از زبان دینی، قصه‌های قرآنی، شگردهای بیانی قرآن و احادیث کمک می‌گرفتند تا جوهره آثار دینی را در آفرینشهای ادبی انعکاس دهند.

۲- بهار، مصلحی دگراندیش

محمدتقی بهار مشهور به ملک الشعراء بهار (ولادت ۱۲۶۵ق، وفات ۱۳۳۰ق) بزرگ‌ترین و برجسته‌ترین شاعر ادبیات مشروطه است. او به‌همراه دیگر شعراء مشروطه این توفیق را یافت که حال و هوایی تازه به اندام شعر کلاسیک فارسی که از فقدان خونی جوان رنج می‌برد، وارد کند. هرچند دمیدن روحی

جدید به کالبد شعر فارسی توانست آن را از تباهی برهاند، نتوانست ساختار آن را به کلّ دگرگون کند (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۲ش: ص ۲۲-۲۱).

انقلاب مشروطه که نتیجه‌آشنایی ایرانیان با دگرگونیهای اجتماعی جامعه اروپایی بعد از انقلاب صنعتی و کوشش آنان برای تغییر ساختار اجتماعی-فرهنگی جامعه سنتی ایران بوده است، افقی جدید را پیش روی مردم این سرزمین گشود که دموکراسی و ملی‌گرایی جوهر آن است. برهم‌زدن ساختار قدرت سیاسی که مشروعیت خود را از رأس هرم حکومت می‌گرفت و تفویض قدرت به قاعده هرم اجتماع که توده مردم هستند، خواسته‌ای بود که جامعه ایرانی آن را دنبال می‌کرد.

پایه‌پای نهضت مشروطه و یا شاید پیش‌تر از تحولات اجتماعی، شاعران و نویسندگان این عصر، زمینه آگاهی‌بخشی مردم را فراهم می‌آوردند. گسترش و تعمیق شناخت مردم نسبت به جهان پیرامون برای شاعران انقلابی مشروطه آن قدر مهم بوده است که موجبات تغییر شعر فارسی را در حوزه‌های عاطفی، تصویری و زبانی موجب آمد.

شعر مشروطه می‌خواست هم‌پای نهضت انقلابی برای تغییرات بنیادی در خدمت عامه مردم باشد. شعر این عهد برای مقبولیت‌یافتن در میان مردم از معیارهای سنتی و درباری فراتر رفت و قواعدی را برگزید که از روح حاکم بر زمانه در حال تغییر ناشی می‌شد. معیارهایی روشن و عینی که هم به پیروزی و تحکیم نهضت مشروطه کمک می‌کرد و هم موجب ارتقای سطح فرهنگی مردم می‌شد.

پیروزی نهضت مشروطه، اثبات حضور مردم ایران در عرصه اجتماعی در آغاز سده اخیر بوده است. اومانیسیم و انسان‌گرایی که مهم‌ترین دستاورد مدرنیسم است، جایگاه و نقش انسان سنتی را دگرگون کرده است. این رویکرد موجب شد که شاعران به‌علت دل‌مشغولیه‌ها و نیازهای جدید، به‌تدریج به موضوعهای زمینی و مادی توجه کنند.

در چنین فضایی که رویکرد جامعه جدید به اندیشه‌ها و موضوعهای زمینی و امروزی بوده است، محمدتقی‌بهار بالید و در کنار شاعران انقلابی، حال و هوای انسان عصر مدرن را در شعرهایش نشان داد. وی که در کودکی قرآن را به‌خوبی فرا گرفته بود، در جوانی با مرگ پدرش، به لقب ملک‌الشعرایی آستان قدس رضوی نایل آمد، پیامد ملک‌الشعرایی آستان قدس رضوی، سروده‌شدن شعرهایی در مناقب و ولادت و شهادت امام‌رضا(ع)، حضرت رسول اکرم(ص) و ائمه دین بوده است.

با شروع انقلاب مشروطه و ورود بسیاری از شعرا به جرگه انقلابیون، بهار پیشاپیش آنان، به سرودن شعرهای انقلابی، پرشور و مترقیانه روی آورد. این رویکرد بهار موجب شد، موضوعهای اجتماعی-سیاسی نزد او در اولویت قرار گیرد. هرچند بهار شاعری مشروطه‌خواه است، تمامی دستاوردهای مدرنیته را نپذیرفته است. شناخت بهار نسبت به فرهنگ کهن ایرانی و جهان جدید، نگرشی انتقادی به او داده، دیدگاهی که موجب تقابل و تقارب سنت و مدرنیته در شعر او شده است. با این وجود، رنگ مذهبی در شعرهای اجتماعی او نمایان است. دلبستگیهای دینی بهار به‌گونه‌ای است که در اواخر عمر، تنها دین و امامان(ع) و اولیای الهی را موجب آرامش می‌داند:

به‌خالق رو کنم اکنون که امید از این مخلوق بی‌ایمان گرفتم

پس از یزدان، پناهم جز «رضا» نیست
مگر بپذیردم شاه خراسان
کزو، روز ازل پیمان گرفتم
گرم روزی به خدمت باز خواند
که من از حضرتش فرمان گرفتم
کند آزادم از شرّ سیاست
همانا، عمر جاویدان گرفتم
توانم دید خود یا رب که روزی
که راه وادی خذلان گرفتم
مکان در آن بلند ایوان گرفتم
(بهار، ۱۳۶۸ش: ص ۷۹۲)

۳- آیات و احادیث در شعر بهار

بهار که از خانواده‌های مذهبی برخاسته بود، متأثر از فرهنگ دینی و سنت شعر فارسی و نجات‌بخش دانستن اندیشه‌های قرآنی و نبوی به انعکاس آنها در شعرهایش پرداخت. عامل شخصیتی آن‌قدر مهم بوده است که توانست بهار را از اندیشه‌های حاکم بر زمانه، جریان‌ها و گرایشهای فکری- اجتماعی عبور، و گاه در برابر آنها قرار دهد.

از سویی دیگر، جایگاه ویژه آیات قرآن و احادیث نبوی در متون فارسی و گرایش جامعه به فرهنگ دینی موجب شد، بهار با استفاده از نقش و نفوذ بی‌بدیل این فرهنگ به طرح افکار امروزی خود بپردازد. شاعر با این رویکرد در پی ارائه الگویی جدید برای نظام فرهنگی- اجتماعی ایران مشروطه و پس از آن و مخاطب‌شناسی است که در عین متمایز بودن با فرهنگ سنتی، به فرهنگ ناب دینی وفادار است.

۳-۱: تحلیل آیات شعر بهار

دستاورد مطالعه شعر بهار، حاکی از آن است که وی در دیوان دوجلدی اشعار خود، ۲۱۱ بار تحت تأثیر اندیشه‌های قرآنی قرار گرفته و نتیجه این تأثیر، انعکاس یافتن آیات به صورت تلمیح، اقتباس، تحلیل، تضمین و اشاره در ابیات مختلف بوده است. ملک‌الشعرا در پنج‌دهه حیات شاعری‌اش (۱۲۸۲-۱۳۲۹ق) در قالب‌های: قصیده، مثنوی، قطعه، غزل، مسمط، ترکیب‌بند، ترجیح‌بند، مستزاد، رباعی، دوبیتی و تصنیف به شاعری پرداخته است.

جدول شماره یک- تعداد آیات انعکاس یافته در شعر بهار بر اساس سال سرایش

سال	۱۲۸۲	۱۲۸۳	۱۲۸۴	۱۲۸۵	۱۲۸۶	۱۲۸۷	۱۲۸۸	۱۲۸۹	۱۲۹۰	۱۲۹۱	۱۲۹۲	۱۲۹۳	۱۲۹۴	۱۲۹۵	۱۲۹۶	۱۲۹۷	۱۲۹۸
تعداد	۴	۱	۴	۳	۶	۶	۱	-	۱۱	۸	-	۱	۱	-	-	۱	-
سال	۱۲۹۹	۱۳۰۰	۱۳۰۱	۱۳۰۲	۱۳۰۳	۱۳۰۴	۱۳۰۵	۱۳۰۶	۱۳۰۷	۱۳۰۸	۱۳۰۹	۱۳۱۰	۱۳۱۱	۱۳۱۲	۱۳۱۳	۱۳۱۴	۱۳۱۵
تعداد	-	۲	۱	-	۴	۴	۱	۲	۳	۶	۳	۶	-	۱۶	۲۲	۳	-
سال	۱۳۱۶	۱۳۱۷	۱۳۱۸	۱۳۱۹	۱۳۲۰	۱۳۲۱	۱۳۲۲	۱۳۲۳	۱۳۲۴	۱۳۲۵	۱۳۲۶	۱۳۲۷	۱۳۲۸	۱۳۲۹	جمع	بی تاریخ	جمع
تعداد	-	۳	۲	۱	۷	۱	۳	۷	۴	۱	۱	۸	۱	-	۵۲	۲۱۱	-

طبق جدول شماره یک در پنج‌دهه حیات شاعری بهار (۱۲۸۲-۱۲۹۲/۱۲۹۲-۱۳۰۲/۱۳۱۲-۱۳۱۲/۱۳۲۲-۱۳۲۲/۱۳۲۹) به ترتیب ۴۴، ۵، ۲۹، ۵۴ و ۲۵ آیه در شعرهای وی انعکاس یافته است. شاعر در شعرهای بی‌تاریخ نیز ۵۲ بار متأثر از آیات قرآن به سرودن شعر پرداخت. براساس جدول فوق، دوره چهارم شاعری بهار (۱۳۱۲-۱۳۲۲) با جای دادن ۵۴ آیه در خود رتبه نخست را به دست آورده است. این دهه مصادف با سالهای تبعید بهار به اصفهان و ایام مطالعه وی در متون ادبی و سنین ۴۷ تا ۵۷ سالگی شاعر است. بیشتر این آیات در مثنوی بلند «کارنامه زندان» انعکاس یافته است. البته بهار کارنامه زندان را میان سال‌های ۱۳۱۲ تا ۱۳۱۴ سروده و برای این که اختلالی در اختصاص سال سرایش پیش نیاید، حدوسط یعنی سال ۱۳۱۳ به عنوان سال سرایش مثنوی مذکور انتخاب شده است. حال و هوایی که در ایام تبعید در اصفهان به شاعر دست داده و عبور از دهه چهل زندگی در بسامد بالای آیات در شعر دهه چهارم روزگاران شاعری بهار تأثیری به سزا داشته است.

دوره اول شاعری بهار که ایام جوانی او را تشکیل می‌دهد و هنوز شاعر اسماً و رسماً خود را ملک الشعراء آستان قدس رضوی می‌داند و در منقبت و رثای امام‌رضا(ع)، حضرت رسول(ص) و دیگر معصومین شعر می‌سراید و مصادف با شکل‌گیری و پیروزی انقلاب مشروطه است، توانسته دومین رتبه را از لحاظ بالابودن میزان اشتمال اشعار به آیات، به خود اختصاص دهد.

اما دهه دوم شاعری بهار (۱۲۹۲-۱۳۰۲) که با مهاجرت وی به تهران و تبعید شاعر به خراسان و نماینده شدن شاعر در مجلس شورای ملی همراه می‌باشد، آخرین رتبه را احراز کرده است. مشغله کاری بهار در تهران و حضور بیش از حد وی در امور مربوط به کشور پس از پیروزی نهضت مشروطه موجب شد وی کمتر به سرودن شعر روی می‌آورد و مداخله در امور سیاسی-اجتماعی را در اولویت قرار دهد. شاید همراه شدن بهار با مشروطه‌خواهان غیردینی که در تهران حضور داشتند، در انعکاس تعداد کم آیات در شعرش بی‌تأثیر نبوده باشد. اما با مراجعه به دیوان اشعار بهار مشخص می‌شود که از لحاظ تعداد صفحه هم این دهه کمترین حجم صفحات- از صفحه ۲۶۷ تا ۳۷۴- را به خود اختصاص داده است.

۳-۱-۱: آیات انعکاس یافته در قالبهای شعری بهار

بهار از جمله شاعران مشروطه است که از اکثر قالبهای شعر کلاسیک فارسی برای طرح هنری افکارش بهره برده است. اما در شعر مشروطه برخی از قالبها مانند: مستزاد و مسمط و تصنیف بیشتر مورد اقبال شاعران قرار گرفت، چه شعرهایی که در این قالبها سروده می‌شد به صورت سرود و ترانه بر زبان مردم جاری می‌گشت و موجبات شورانگیزی آنان را فراهم می‌آورد. علاوه بر این، قالبهای فوق، زمینه لازم را برای رعایت نکردن ارکان مصرعها و قافیه ابیات فراهم می‌کردند.

جدول شماره دو- تعداد آیات انعکاس یافته در قالبهای شعری

قالبهای شعری	قصیده	مثنوی	قطعه	غزل	مسمط	ترکیب بند	ترجیح بند	مستزاد	رباعی	دوبیتی	تصنیف	جمع
تعداد	۹۴	۵۴	۲۴	۱۹	۵	۱۲	-	۱	۱	-	۱	۲۱۱
درصد	۴۴/۱۸	۲۵/۳۸	۱۱/۲۸	۸/۹۳	۲/۳۵	۵/۶۴	-	۰/۴۷	۰/۴۷	-	۰/۴۷	۱۰۰

با مشاهده جدول فوق مشخص می‌شود که قالب قصیده با فاصله بسیار زیاد نسبت به بقیه قالبهای شعری توانسته است ۴۴/۱۸ درصد آیات را در خود انعکاس دهد.

گفتنی است از ۵۲ آیه‌ای که در اشعار بی‌تاریخ آمده، هیچ آیه‌ای در قالب قصیده عرضه نشده است. این نکته مبین آن است که بهار بیشتر شعرهایی که محصول الهام ناب او بوده، تاریخ نمی‌زده است. این که قالب قصیده به‌تنهایی توانسته بیشترین آیات را در خود جای دهد هم به ماهیت قصیده برمی‌گردد و هم به‌خود بهار. قالب قصیده که به‌عنوان یکی از قدیمی‌ترین قالبهای شعر فارسی شمرده می‌شود، بستری مناسب برای انعکاس تفکرات و دستاوردهای آگاهانه‌ی شاعر شمرده می‌شود. از طرفی دیگر، بهار به‌عنوان آخرین شاعر بزرگ قصیده‌سرای فارسی، قصایدی غرّا و فراوان را سرود، به گونه‌ای که قصاید بهار به‌تنهایی بیش از نیمی از دیوان اشعار او را در بر می‌گیرد. شاعر وقتی می‌خواهد از خود سخن بگوید به قصیده‌سرا بودن خود چنین اذعان می‌کند:

کیستم؟ شاعری قصیده‌سرای
چیستم؟ کاتبی بهار لقب

(بهار، همان: ص ۵۰۶)

۳-۱-۲: موضوعهای قرآنی انعکاس یافته در شعر بهار

موضوعهای شعر کلاسیک به‌علت ساختار اجتماعی- فرهنگی جامعه محدود هستند، از این رو با کاربرد بیش از حد «نخ‌نما» می‌شوند. اما به‌علت اختلاط فرهنگ و فرهنگ‌پذیری صورت گرفته در جامعه ایرانی از عهد ناصری به این سو، موضوعهای شعر مشروطه و معاصر با تنوع روبه‌رو بوده است:

جدول شماره سه- جدول موضوعی آیات

موضوع	دینی	سیاسی	اجتماعی	فرهنگی	اخلاقی	طبیعت	روائی، شخصیتی	جمع
تعداد	۸۶	۲۷	۴۴	۹	۲۴	۱۱	۱۰	۲۱۱
درصد	۴۰/۴۲	۱۲/۶۹	۲۰/۶۸	۴/۲۳	۱۱/۲۸	۵/۱۷	۴/۷۰	۱۰۰

براساس جدول شماره سه، بهار از آیات قرآن، بیشترین تأثیر را پذیرفته است تا موضوعهای دینی را طرح و تبیین کند. با این که ملک‌الشعرا شاعری اجتماعی- سیاسی است، در متأثر شدن از آیات قرآن کوشید با کلام الهی برخوردی ابزارنی نداشته باشد، در واقع برای شاعر، نفس مفاهیم قرآنی حائز اهمیت بوده است.

مهم‌ترین موضوعها و مفاهیم قرآنی و دینی که در شعر بهار با آیات قرآن تبیین شده عبارتند از: خدا؛ انبیا، مانند: آدم(ع)، ابراهیم(ع)، موسی(ع)، عیسی(ع) و محمدبن عبدالله(ص)، معصومین چون: امام‌علی(ع)، امام‌حسین(ع)، امام‌جعفرصادق(ع)، امام‌رضا(ع)، امام‌زمان(عج) و حضرت فاطمه(س)، معراج پیامبر و غدیرخیم، بهشت، جهنم، پاداش و مجازات، نماز، دعا و توکل، خمس و زکات، شأن پدر و مادر و عاق والدین. برای نمونه تنها به ذکر دو بیت اکتفا می‌شود:

به جز یک ذات کاصل کاینات است   صور، واسما و اعیان هم نماند

(بهار، همان: ص ۱۲۳۰)

که به آیه «كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَ يَبْقَىٰ وَجْهٌ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَ الْاِكْرَامِ» (الرحمن / ۲۷) اشاره دارد. بهار در منقبت امام رضا (ع) چنین سروده است:

ز آب حیوانش حی شود لاشیء   «ومن المء كل شىء حی»

(بهار، همان: ص ۲۷)

که تحلیلی از آیه «وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيًّا» (انبیاء / ۳۰) است.

مباحث اجتماعی با ۴۴ آیه، معادل ۲۰/۶۸ درصد دومین رتبه را احراز کرده است. موضوعهای اجتماعی شعر بهار که با آیات قرآن تبیین شده، بیشتر جنبه کاربردی دارد. بهار می‌کوشد از آیات برای اصلاح و برکشیدن جامعه، بیشترین بهره را ببرد.

برخی از موضوعهای اجتماعی شعر بهار مربوط به ارزشهای اجتماعی، روابط اجتماعی، ناهنجاریهای اجتماعی، مفاسد اجتماعی، نظام قضایی و تلاش و کار و اتحاد مسلمانان است.

بهار در انتقاد به کارکرد مردمی که فهم درستی از آیات قرآن ندارند، می‌گوید:

ذکرشان «لا یكلف الله» است   همه از ضعف نفس و وسع فلان

(بهار، همان: ص ۶۳۱)

که اقتباسی از آیه «لَا یُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا» (بقره / ۲۸۶) است.

و در اعتراض به کارهای جاهلان غرض‌ورز می‌گوید:

جاهلاتی که صاحب غرضند   زمرة فی قلوبهم مرضند

(بهار، همان: ص ۸۹۴)

که تحلیلی از آیه «فِی قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا...» (بقره / ۱۰) است.

۳-۱: شگردهای زیبایی‌شناختی طرح آیات در شعر بهار

شاعران برای طرح کردن زیبایی‌شناختی آیات و احادیث در شعر، از شگردهای مختلفی، مانند: تلمیح، اقتباس، تحلیل، اشاره و تضمین بهره می‌برند. هر شاعر بنا به نوع ادراک عاطفی خود از شگردهای فوق سود می‌جوید:

جدول شماره چهار- میزان تکرار شگردهای زیبایی‌شناختی آیات در شعر بهار

چگونگی طرح	تلمیح	اقتباس	تحلیل	اشاره	تضمین	جمع
تعداد	۱۳۰	۶۷	۷	۱	۶	۲۱۱
درصد	۶۱/۱۰	۳۱/۴۹	۳/۲۹	۰/۴۷	۲/۸۲	۱۰۰

بهار در تأثیرپذیری از آیات و طرح هنری آن از تلمیح بیشترین استفاده را برده است. ۱۳۰ آیه، معادل ۶۱/۱۰ درصد از میان ۲۱۱ آیه انعکاس یافته در شعر بهار، به صورت تلمیح عرضه شده است. از آنجا که در تلمیح، شاعر تأثیر غیرمستقیم خود را از آیه‌ای بیان و یا مفهوم آن را در قالب شعر عرضه می‌دارد، اندیشه‌ای قرآنی را با درآمیختن با احساسات خود بیان می‌کند. با عنایت به این که تلمیح مبتنی بر ایجاز و تشبیه است، موجب پویایی ذهنی مخاطب و متعاقب آن التذاذ ادبی می‌شود. بدین ترتیب بهار کوشیده تنها ناقل صرف اندیشه‌های قرآنی نباشد.

شاعر در طرح تلمیحی آیات قرآن از داستان پیامبران بهره فراوان برده است، به گونه‌ای که داستان حضرت موسی (ع) شانزده بار، حضرت عیسی (ع) دوازده بار، حضرت ابراهیم (ع) هشت بار، حضرت رسول اکرم (ص) شش بار، حضرت یوسف (ع) شش بار، حضرت سلیمان (ع) چهار بار، حضرت آدم (ع) سه بار، حضرت یعقوب (ع) سه بار و حضرت نوح (ع) و ایوب (ع) هر کدام یک بار در شعر وی انعکاس یافته‌اند. برای نمونه می‌شود به ابیات زیر اشاره کرد:

به گِرد تیه ناکامی چهل سال   گذر چون موسی عمران گرفتم

(بهار، همان: ص ۷۹۱)

که بیت تلمیحی به آیه شریفه: «قَالَ فَانْهَاهَا مُحَرَّمَةً عَلَيْهِمْ أَرْبَعِينَ سَنَةً يَتِيهُونَ فِي الْأَرْضِ فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ» (مائده / ۲۵) دارد.

تا شوی فارغ بهار از بازپرس ابلهان   صوم رحمان گیر و چندی در سخن امساک کن

(بهار، همان: ص ۱۱۹۸)

بیت به آیه شریفه: «فَقُولِي إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَانِ صَوْمًا فَلَنْ أُكَلِّمَ الْيَوْمَ إِنْسِيًّا» (مریم / ۲۶) اشاره دارد.

«اقتباس» که گرفتن کلمه، ترکیب یا عبارتی کوتاه از آیه یا حدیث و آوردن آن در کلام است، دومین رتبه را به دست آورده است. هرچند در اقتباس مایه زیبایی شناختی شعر در مقایسه با تلمیح کمتر است، دل بستگی شاعر نسبت به دو نفیسه دینی بیشتر دیده می‌شود. اگر شاعر در تلمیح تأثیری غیرمستقیم از آیات می‌گیرد، در اقتباس مستقیماً از آیات تأثیر می‌پذیرد. هرچند عرضه آیات به صورت تلمیح و اقتباس، گواهانی عدل بر دینی بودن شاعر به شمار می‌روند، در تلمیح، جنبه ادبی اثر مورد توجه قرار می‌گیرد و در اقتباس، ویژگی مفهومی آن. انعکاس آیات به صورت اقتباس در شعر بهار موجب شد، عناصر تشکیل دهنده زبان شعر وی در مفردات و ترکیبات متأثر از زبان قرآن شود.

جدول شماره چهار ناظر بر این نکته است که بهار در ۶۷ بیت، کلمه یا ترکیب یا عبارتی از آیات قرآن را - معادل ۳۱/۴۹ درصد - در شعر خود گنجانده است. این تعداد، تقریباً نصف آیاتی می‌باشد که به صورت تلمیح در شعر وی متبلور شده است. برای نمونه می‌توان به دو بیت زیر اشاره کرد:

به کتابی که «رَقَّ مَنْشُور» است کاین حدیث از مجاملت دور است

(بهار، همان: ص ۹۴۷)

که مقتبس از آیات «وَالطُّورِ، وَكِتَابٍ مَسْطُورٍ، فِي رَقٍّ مَنْشُورٍ» (طور / ۱-۳) است.
«اتقوا» خوانده‌اند و «لا تلقوا» همگی از حدیث و از فرقان

(بهار، همان: ص ۶۳۱)

که اقتباسی از آیه «وَلَا تَلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ» (بقره / ۱۹۵) است.

۳-۱-۴: شگردهای تصویری در طرح ادبی آیات

بهار ضمن آن که اندیشه‌های قرآنی را با استفاده از شیوه‌هایی چون تلمیح و اقتباس طرح کرده، گاه از صنایع شعری نیز در طرح هنرمندانه‌تر آیات سود برده است:

جدول شماره پنج- شگردهای تصویری در طرح ادبی آیات

تثبیه	استعاره	کنایه	تمثیل	جمع
۱۹	۱۳	۱۳	۱۳	۵۸

تثبیه در مقایسه با دیگر عناصر تصویرساز، یعنی استعاره، کنایه و تمثیل، تقریباً پنجاه درصد بیشتر به کار رفته است. استعاره، کنایه و تمثیل، هر کدام با سیزده بار استفاده شدن مشترکاً رتبه دوم را به خود اختصاص داده‌اند. برای نمونه تنها به ذکر یک مثال برای هر یک از صنایع اکتفا می‌شود:

تثبیه:

عصایی اژدهاوش در دو انگشت به‌سان موسی عمران گرفتیم

(بهار، همان: ص ۷۹۱)

که شاعر خود و عصایش را به حضرت موسی (ع) و عصای ایشان همانند کرده است. هم‌چنین بیت به آیه شریفه: «فَأَلْقَى عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ ثُعْبَانٌ مُّبِينٌ» (اعراف / ۱۰۷) اشاره دارد.
استعاره:

هر طبیبی نکند چاره‌ی این مرده‌دلان که دوا‌ی دل‌مادر کف عیسی نفسی است

(بهار، همان: ص ۱۱۶۰)

عیسی نفس در بیت بالا استعاره از «مردان الهی» است. بیت تلمیحی به آیه ۴۹ سوره آل عمران: «وَأُخْرِي الْأَكْمَهَ وَالْأَبْرَصَ وَالْأَخِي الْمَوْتَى بِإِذْنِ اللَّهِ...» دارد.

کنایه:

دیدیم و کافتیم و به هر سو شتافتیم دیدیم سبع‌های سمان و عجاها

(بهار، همان: ص ۵۷۵)

که مصراع دوم، کنایه از دیدن خوب و بد و سیری و گرسنگی در ادوار عمر. بیت به آیه ۴۳ از سوره یوسف اشاره دارد: «قَالَ الْمَلِكُ إِنِّي أَرَى سَبْعَ بَقَرَاتٍ سِمَانٍ يَأْكُلُهُنَّ سَبْعُ عِجَافٍ وَ سَبْعَ سُنبُلَاتٍ خُضْرٍ وَأُخَرَ يَابِسَةٍ...»
تمثیل:

گر بهار آگه شد از قصدر قبیان دور نیست یوسف مصری نماند از کید اخوان بی خبر

(بهار، همان: ص ۷۲۶)

هم‌چنین بیت به آیه ۱۵ سوره یوسف تلمیح دارد: «فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ وَ أَجْمَعُوا أَنْ يَجْعَلُوهُ فِي غَيَابَاتِ الْجُبِّ وَ أَوْحَيْنَا إِلَيْهِ لَتُنَبِّئَنَّهُمْ بِأَمْرِهِمْ هَذَا وَ هُمْ لَا يَشْعُرُونَ.»

۲-۳: تحلیل احادیث شعر بهار

نتیجه این پژوهش ناظر بر این است که بهار در ۱۹۵ بیت اشعارش، تحت تأثیر احادیث نبوی به صورت تلمیح، اقتباس، تحلیل، تضمین و اشاره به سرایش شعر پرداخته است.

جدول شماره شش - احادیث شعر بهار براساس سال سرایش

سال	۱۲۸۲	۱۲۸۳	۱۲۸۴	۱۲۸۵	۱۲۸۶	۱۲۸۷	۱۲۸۸	۱۲۸۹	۱۲۹۰	۱۲۹۱	۱۲۹۲	۱۲۹۳	۱۲۹۴	۱۲۹۵	۱۲۹۶	۱۲۹۷	۱۲۹۸
تعداد	-	۱	۳	۱	۱	-	۶	۲	۲	۳	-	-	۷	-	۲	۱	-
سال	۱۲۹۹	۱۳۰۰	۱۳۰۱	۱۳۰۲	۱۳۰۳	۱۳۰۴	۱۳۰۵	۱۳۰۶	۱۳۰۷	۱۳۰۸	۱۳۰۹	۱۳۱۰	۱۳۱۱	۱۳۱۲	۱۳۱۳	۱۳۱۴	۱۳۱۵
تعداد	۲	-	-	-	۴	۴	۸	۲	۸	۲	۸	۶	۴	۱	۱	۱۱	۳۵
سال	۱۳۱۶	۱۳۱۷	۱۳۱۸	۱۳۱۹	۱۳۲۰	۱۳۲۱	۱۳۲۲	۱۳۲۳	۱۳۲۴	۱۳۲۵	۱۳۲۶	۱۳۲۷	۱۳۲۸	۱۳۲۹	شعرهای بی‌تاریخ جمع		
تعداد	۹	۱	۴	۲	۱۴	-	۱	۵	۲	۳	-	۲	-	۱	۲۹	۱۹۵	

طبق جدول شماره شش در پنجاهه شاعری بهار به ترتیب: ۱۹، ۱۲، ۳۸، ۸۳، ۱۴، حدیث و در شعرهای بی‌تاریخ وی ۲۹ حدیث انعکاس یافته است. تعداد آیات و احادیث به کاررفته در پنجاهه شاعری بهار، در جدول صفحه بعد ارائه شده است:

جدول شماره هفت - انعکاس آیات و احادیث در پنج دهه شاعری بهار

دهه	تعداد آیات	درصد	تعداد احادیث	درصد
دهه اول (۱۲۸۲-۱۲۹۲)	۴۴	۲۰/۶۸	۱۹	۹/۶۹
دهه دوم (۱۲۹۲-۱۳۰۲)	۵	۲/۳۵	۱۲	۶/۱۲
دهه سوم (۱۳۰۲-۱۳۱۲)	۲۹	۱۳/۶۳	۳۸	۱۹/۳۸
دهه چهارم (۱۳۱۲-۱۳۲۲)	۵۴	۲۵/۳۸	۸۳	۴۲/۳۳
دهه پنجم (۱۳۲۲-۱۳۲۹)	۲۵	۱۱/۷۵	۱۴	۷/۱۴
شعرهای بی تاریخ	۵۲	۲۴/۴۴	۲۹	۱۴/۷۹

مطابق جدول فوق، دوره چهارم شاعری بهار را باید از مهم ترین دوره های شاعری وی در متأثر شدن از آیات و احادیث دانست. با این که دوره چهارم از حیث تعداد اشتمال ابیات به آیات و احادیث رتبه نخست را دارد، رشد میزان احادیث نسبت به آیات در این دهه بسیار چشمگیر است (۴۲/۳۳ درصد در برابر ۲۵/۳۸ درصد) که این علت توجه بیش از حد شاعر در مبحث تحلیل موضوعهای احادیث آورده می شود. دوره دوم شاعری بهار در هر دو جدول آخرین رتبه را به خود اختصاص داده است که مبین هم خوانی قلت آیه و حدیث در شعرهای این دهه شاعری به شمار می رود. هرچند دهه اول شاعری بهار توانسته است رتبه دوم را در اشتمال ابیات به آیات به خود اختصاص دهد، دهه سوم شاعری بهار توانسته مشتمل بودن شعرهایش را به احادیث نشان دهد.

۳-۱-۲: احادیث انعکاس یافته در قالبهای شعری بهار

جدول شماره هشت - تعداد احادیث به کاررفته در قالبهای شعری

قالبهای شعری	قصیده	مثنوی	قطعه	غزل	مسمط	ترکیب بند	ترجیح بند	مستزاد	رباعی	دوبیتی	تصنیف	جمع
تعداد	۱۰۶	۵۸	۱۴	۷	۴	۲	۱	۲	-	-	۱	۱۹۵
درصد	۵۴/۰۶	۲۹/۵۸	۷/۱۴	۳/۵۷	۲/۰۴	۱/۰۲	۰/۵۱	۱/۰۲	-	-	۰/۵۱	۱۰۰

نتایج جدول شماره هشت با جدول شماره دو هم خوانی دارد. در این جدول نیز به ترتیب: قصیده، مثنوی و قطعه رتبه های اول تا سوم را به خود اختصاص داده اند، اما احادیث بیشتری در قالبهای قصیده و مثنوی در مقایسه با متبلور شدن آیات در این دو قالب، انعکاس یافته اند. در شعرهایی که بی تاریخ هستند، هیچ شعری در قالب قصیده عرضه نشده است، در حالی که آیات ارائه شده در شعرهای بی تاریخ در قالبهای مثنوی، قطعه و غزل به ترتیب: هفده، هفده و شانزده است. این آمار در احادیث در قالبهای فوق به ترتیب عبارتند از: سیزده، سیزده و سه.

۳-۲-۲: موضوعهای حدیثی انعکاس یافته در شعر بهار

جدول شماره نه- جدول موضوعی احادیث

موضوع	دینی	سیاسی	اجتماعی	فرهنگی	اخلاقی	طبیعت	روانی	مجموع
تعداد	۳۰	۹	۵۵	۱۸	۸۰	-	۳	۱۹۵
درصد	۱۵/۳	۴/۵۹	۲۸/۰۵	۹/۱۸	۴۰/۸۰	-	۱/۵۳	۱۰۰

هرچند بهار در تأثیرپذیری از احادیث نبوی به موضوعهایی متنوع توجه نشان داده، اخلاقیات با هشتاد مورد، معادل ۴۰/۸۰ درصد، رتبه اول را احراز کرده است، درحالی که در بخش آیات، مباحث دینی با ۸۶ مورد، معادل ۴۰/۴۲ درصد، رتبه نخست را به دست آورده است. این تفاوت ناظر بر این است که قرآن به عنوان کتابی مقدس به طرح نیازهای بنیادین زندگی بشری پرداخته که احادیث نبوی و روایات امامان معصوم در شرح و تفسیر و تبیین این نیازهای کلی گفته شده. اما در هر دو بخش، مباحث اجتماعی در جایگاه دوم قرار گرفته است.

از هشتاد مورد موضوع اخلاقی، سی و سه مورد آن معادل ۲۶/۴۰ درصد به دهه چهارم شاعری بهار اختصاص دارد. همان گونه که در بخش آیات گفته شد بهار در دهه چهارم با سرودن «کارنامه زندان» ضمن تشریح نظام اجتماعی ایران با کمک گرفتن از ارزشهای دینی در پی نقد و اصلاح ساختار جامعه برآمده است.

مهم ترین مباحث اخلاقی مطرح شده در شعرهای ملک الشعرا عبارتند از: حُسن خلق، عفو، نیت خوب داشتن، ملایمت و نرمش در روابط با دیگران، ترحم بر فقیران و ستمدیدگان، پاکدامنی، زهد، قناعت، تواضع، صبر، اهل انصاف بودن، وفاداری به عهد، رازداری و حفظ آبروی دیگران، به دیگران اعتماد داشتن، بخشش، امر به معروف و نهی از منکر، حرص، حسد، مکر، خشم، شهوت، عجب، غرور، کبر و شهرت طلبی. در این میان حرص باده بار، حسد با هفت بار و ترحم بر فقیران و مظلومان با شش بار تکرار شدن، رتبه های اول تا سوم را به دست آورده اند.

با عنایت به اوضاع جامعه ایران هنگام سلطنت رضاشاه، توجه و تأکید بیش از حد بهار به حرص معنا دار است. حرص به جمع آوری مال و املاک، آن چنان در رضاشاه قوی بود که موجبات غارت اموال و املاک مردم حتی زمینهای اوقافی را، به همراه داشته است. با زیاد شدن املاک رضاشاه، نهادی با عنوان «اداره املاک اختصاصی» برای اداره کردن زمینهای شاه شکل گرفت (دلدم، ۱۳۷۱ش: ص ۲۹۷-۲۵۷).

بدین ترتیب بهار، اخلاق را امری مجرد از اجتماع نمی بیند، بلکه وی صفات اخلاقی را در پیوند با جهان پیرامونی فرد در نظر می گیرد و با به نظم در آوردن الگوهای اخلاقی می خواهد، روابط منحط اجتماعی را اصلاح کند.

۳-۲-۳: شگردهای زیبایی‌شناختی طرح احادیث در شعر بهار

جدول شماره ده- میزان تکرار شگردهای زیبایی‌شناختی احادیث در شعر بهار

چگونگی طرح	تلمیح	اقتباس	تحلیل	اشاره	تضمین	جمع
تعداد	۱۶۵	۱۹	۳	۱	۷	۱۹۵
درصد	۸۴/۵	۹/۶۹	۱/۵۳	۰/۵۱	۳/۵۷	۱۰۰

هرچند نتایج این جدول با دستاورد جدول شماره چهار هم‌خوانی دارد، در این مبحث بهار در ۱۶۵ بیت به صورت تلمیح و در ۱۹ بیت به شیوه اقتباس به طرح احادیث پرداخته است. شاید خاص بودن مفاهیم قرآنی، حرمت واژه‌های کتاب الهی و تعلق خاطر بهار به قرآن موجب شده بود که وی عین کلمه یا کلماتی از آیات را در ابیات بیاورد، اما در بخش حدیث، شاعر با آزادی بسیار، با آن برخورد و تلقی زیبایی‌شناسانه خود را از احادیث عرضه کرد. برای نمونه از تلمیح و اقتباس مثالهایی آورده می‌شود:

تلمیح:

راست گوی و منصف شو، مهرورز و عادل باش   هم ز نان خود می‌خور، هم به خلق می‌ده نان

(بهار، همان: ص ۳۰۳)

که به احادیث فراوانی از جمله احادیث زیر اشاره دارد:

«أَحَبُّ الْحَدِيثِ إِلَيَّ أَصْدَقُهُ»، «در نظر من بهترین سخنان آن است که راست‌تر باشد.»

(پاینده، ۱۳۶۴ش: ص ۱۵)

«خَيْرُ النَّاسِ أَنْفَعُهُمْ لِلنَّاسِ»، «بهترین مردم کسی است که برای مردم سودمندتر باشد.»

(همان: ص ۳۱۵)

چون ظفر جستی بیخشا چون توانستی مکش   خاصه آن کس را که با فکر تو هم‌دستان بود

(بهار، همان: ص ۶۳)

که به حدیث معروف: «الْعَمُو عِنْدَ الْقُدْرَةِ» اشاره دارد.

اقتباس:

بهار در منقبت حضرت رسول می‌گوید:

امروز خدایگان عالم   بر فرق نهاد تاج «لولاک»

(بهار، همان: ص ۵۲۷)

که اقتباسی است از حدیث قدسی «لَوْلَاكَ لَمَا خَلَقْتُ الْأَفْلَاكَ...»

«کنت کنزاً» که کردگار سرود قصدش این گنج پاک عرفان بود

(بهار، همان: ص ۲۷۶)

که اقتباسی از حدیث معروف: «كُنْتَ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِكَيْ أُعْرَفَ» است.

۳-۲-۴: شگردهای تصویری در طرح ادبی احادیث

جدول شماره یازده- شگردهای تصویری در طرح ادبی احادیث

تشبییه	استعاره	کنایه	تمثیل	ایهام	جمع
۱۲	۱	۴	۲	۱	۲۰

در این جدول نیز مانند جدول شماره پنج، تشبییه نخستین رتبه را به دست آورده است. اختلاف میان تعداد کاربرد در بخش آیات (۵۸ بار) و احادیث (۲۰ بار) گویای این نکته است که بهار به کمک آیات یا می‌خواسته مفهومی را هنرمندانه تعبیر کند یا به وصف پدیده‌ای پردازد. وی از آیات به عنوان مشبه به یا ممثل و یا از کلمات قرآنی برای ساختن ترکیبات کنایی استفاده می‌کرده، درحالی که تعداد کم صنایع در بخش احادیث ناظر بر این است که شاعر می‌کوشیده، احادیث را بیشتر مستمسک برای تبیین افکار خود و نیازهای جامعه قرار دهد. برای نمونه به ذکر چند بیت بسنده می‌شود:

تشبییه:

شخم و شهوت پالهنک گردن آزادگی است   تا ز گردن بفکنی این پالهنک، آماده شو

(بهار، همان: ص ۶۹۸)

که تلمیحی به حدیث: «أَرْبَعٌ مِنْ كُنَّ فِيهِ حَرَمَةُ اللَّهِ تَعَالَى عَلَى النَّارِ وَعَصَمَهُ مِنَ الشَّيْطَانِ مَنْ مَلَكَ نَفْسَهُ حِينَ يَرْعَبُ وَحِينَ يَرْهَبُ وَحِينَ يَسْتَهِي وَحِينَ يَغْضِبُ» «چهار چیز است که هر که دارد خدایش بر آتش حرام و از شیطان حراست کند، آن که به هنگام رغبت و هنگام بیم و وقت شهوت و موقع غضب عنان خویش از کف نگذارد» (پاینده، همان: ص ۵۰).

استعاره:

غیر تو ای «کنز مخفی» احادیث   کیست که پیدا کند کنوز هویت

(بهار، همان: ص ۱۸۳)

کنز مخفی استعاره از امام‌زمان (عج) است که شعر در منقبت حضرت سروده شد. هم‌چنین اقتباسی از حدیث قدسی می‌باشد ذکر آن گذشت.

نتیجه‌گیری

بهار به‌عنوان شاعری نوگرا، با نگرش انتقادی به سنت و مدرنیته، در دیدگاه‌ها و نظریه‌پردازیهایش از افراط و تفریط دوری جست. وی با تأثیرپذیری از جلوه‌های ناب فرهنگ ایرانی-اسلامی که آیات و احادیث از مهم‌ترین شاخصهای آن است، کوشید خونی تازه در رگهای فرهنگ ایرانی و ادبیات فارسی جاری کند. مخاطب‌شناسی بهار، عاملی دیگر در رویکرد شاعر به آیات و احادیث بوده است. وی با شناخت همه‌جانبه مخاطبان‌ش به سرودن شعر پرداخت. دینی‌بودن اکثر مردم ایران و غلبه فرهنگ دینی بر بقیه خرده‌فرهنگها در استفاده شاعر از آیات و احادیث تأثیری به‌سزا داشته است. او برای طرح زیبایی‌شناختی اشعارش هم به انعکاس اندیشه‌های قرآنی و نبوی پرداخت و هم از افکار دینی برای اصلاح روابط اجتماعی کمک گرفت. شاعر در پنج دهه شاعری خود، در دهه چهارم به‌علت دلایل روانی و اجتماعی ۵۴ آیه، معادل ۲۵/۳۸ درصد و ۸۳ حدیث معادل ۴۲/۳۳ درصد را، در اشعار خود آورده است. وی اکثر اندیشه‌های قرآنی و حدیثی را در قالب قصیده که بیشترین ظرفیت را برای گنجاندن دستاوردهای فکری در خود دارد، ارائه کرده است. سهم آیات ارائه‌شده در قصیده، ۹۴ معادل ۴۴/۱۸ درصد و احادیث، ۱۰۶ معادل ۵۴/۰۶ درصد می‌باشد.

ملک‌الشعرا برای طرح هنری این اندیشه‌ها به‌ترتیب از تلمیح و اقتباس بیشترین استفاده را کرده که بر توجه شاعر به جنبه ادبی متن ناظر است. هم‌چنین در میان ابیاتی که متأثر از آیات و احادیث است، تشبیه در میان سایر ارائه‌ها و شگردهای بلاغی، رتبه نخست را به‌دست آورده است. بهار متأثر از عین‌گرایی جهان‌جدید و رویکرد جامعه ایرانی در عهد مشروطه و پس از آن به رفتارهایی خردبنیاد از تشبیه نهایت استفاده را برده است. در به‌کارگیری فراوان شاعر از تشبیه نباید از ارتباط تلمیح با تشبیه صرف‌نظر کرد. هم‌خوانی و نزدیک‌بودن آمار و ارقام دو بخش آیات و احادیث، بر این نکته دلالت دارد که ذخیره شناختی شاعر از نظمی منطقی بهره‌مند است، نظمی که هم در بخش درون‌مایه‌های شعری نمایان است و هم در عناصری که موجب زیبایی متن می‌شود.

پی نوشتها

۱. دگر چون مردم گیتی ز آغاز
به یاد صانعی گشته هماواز
(بهار، همن: ص ۹۹۳)
۲. بهار نیز چون دانشوران اجتماعی بر این باور است که دین مایه هستی و قوام جوامع است:
بی دین فسرد مردم زمانه
بی دینی را نیست استواری
(بهار، همان: ص ۶۹۲)

منابع و مآخذ

۱- قرآن کریم

- ۲- آجودانی، ماشاءالله (۱۳۸۲ش)، مشروطه ایرانی، نشر اختران، تهران.
- ۳- اشرف‌زاده، رضا (۱۳۷۳ش)، فرهنگ کاربرد آیات و روایات در اشعار شیخ‌فریدالدین عطارنیشابوری، اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی خراسان، مشهد.
- ۴- برن آگ و نیم کف، (۱۳۴۹ش)، زمینه جامعه‌شناسی، اقتباس از ا.ح. آریانیور، چاپ چهارم، انتشارات دهخدا، تهران.
- ۵- بهار، محمدتقی (۱۳۶۸ش)، دیوان اشعار، چاپ پنجم، انتشارات توس، تهران.
- ۶- پاینده، ابوالقاسم (۱۳۶۴ش)، نهج‌الفصاحه (مجموعه کلمات قصار حضرت رسول اکرم (ص))، با ترجمه فارسی، چاپ نوزدهم، سازمان انتشارات جاویدان، تهران.
- ۷- حلبی، علی‌اصغر (۱۳۷۳ش)، تأثیر قرآن و حدیث در ادب فارسی، انتشارات اساطیر، تهران.
- ۸- دلد، اسکندر (۱۳۷۱ش)، زندگی پرماجرایی رضاشاه، چاپ سوم، نشر گلفام، تهران.
- ۹- ذوالفقاری، محسن (۱۳۸۳ش)، «نقد رویکردهای مبتنی بر قرآن و حدیث در شعر نظامی»، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دوره جدید، شماره ۱۶ (پیاپی ۱۳)، زمستان ۸۳، دانشگاه شهیدباهنر کرمان.
- ۱۰- روسو، ژان‌ژاک (۱۳۷۹ش)، قرارداد اجتماعی متن و زمینه‌ی متن، ترجمه مرتضی کلانتریان، آگه، تهران.
- ۱۱- سیف‌اللهی، سیف‌الله (۱۳۶۸ش)، مبانی جامعه‌شناسی، چاپ پنجم انتشارات دانشگاه پیام نور، تهران.
- ۱۲- شفیع‌کدکنی، محمدرضا (۱۳۵۹ش)، ادوار شعر فارسی از مشروطیت تا سقوط سلطنت، انتشارات توس، تهران.
- ۱۳- _____، (۱۳۶۸ش)، موسیقی شعر، چاپ دوم، آگه، تهران.
- ۱۴- _____، (۱۳۷۲ش)، تازیان‌های سلوک، آگه، تهران.
- ۱۵- شمیسا، سیروس (۱۳۶۹ش)، فرهنگ تلمیحات، چاپ دوم، انتشارات فردوس، تهران.
- ۱۶- فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۶۶ش)، احادیث مثنوی، چاپ چهارم، امیرکبیر، تهران.
- ۱۷- یاحقی، محمدجعفر (۱۳۶۸ش)، فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی، فرهنگ معاصر، تهران.